

Л.Гриневич

ОПОЗИЦІЯ В РСЧА (1928 р.)

У січні 1928 р. учасники Всесоюзної наради начальників політуправлінь військових округ у резолюції “Про політико-моральний стан РСЧА у зв’язку з проведенням хлібозаготівель” були змушені констатувати, що “перша смуга” негативних проявів у казармі “виявила негнучкість, непідготовленість низового апарату, неповороткість, бюрократизм у верхніх ланках”¹. Мотиви самокритики лунали й у зведеннях ПУ РСЧА кількома місяцями пізніше². Навесні 1928 р. сталася неординарна подія – визрівання у середовищі вищого політичного складу РСЧА нової “внутріармійської опозиції”. Учасники її, самі того не бажаючи, фактично вдалися до спроби звинуватити сталінське керівництво у створенні кризи армійської політроботи та покласти на нього відповідальність за сплеск негативних політичних настроїв у казармі.

1926 р. наркомвоєнмор СРСР К.Ворошилов, щойно замінивши померлого на операційному столі М.Фрунзе, під час відвідин у Ленінграді Вищої політичної академії ім.Толмачева (ВПАТ) із полегшенням констатував відчуженість армії від внутріпартійних суперечок та попереджав про небезпеку дискусій, здатних, мовляв, не тільки “розділити збройні сили на дві частини”, але й “піддати небезпеці і всю партію, і державу”³. Проте саме Толмачовка – ця головна кузня вищого політскладу Червоної армії стала центром “внутріармійської опозиції”, названої після підтримки ВПАТ частиною вищого політскладу Білоруської військової округи “білорусько-толмачовським угрупованням”. Пов’язана з триваючим у ході військової реформи переходом до єдиноначалля, своїм раптовим постановням навесні 1928 р. опозиція завдячувала масштабному сплеску негативних політичних настроїв у Червоній армії. У свою чергу, це стало реакцією на різку зміну аграрного курсу в країні – повернення до воєнно-комуністичних методів викачування хліба, коштів з села і т. ін.

Початок оформленню опозиційної групи було покладено частиною слухачів Толмачовки. 15-16 березня 1928 р. учасники зборів ВПАТ після обговорення чергових завдань партійної роботи у збройних силах ухвалили резолюцію, що містила гостро-критичні оцінки – як стану самої Червоної армії, так і діяльності вищого політичного керівництва. У документі, зокрема, ішлося про “відрив, у цілому ряді випадків, начскладу, особливо комскладу, від червоноармійської маси, наявність серйозних переколювань і перегинів у практиці проведення дисцип-

лінарної політики, що суперечить суті Червоної армії”, а також про серйозне погіршення “у зв’язку з труднощами господарського будівництва” політичних настроїв, і головне – про те, що ця остання обставина “не була достатньо своєчасно врахована керівними політичними органами армії”⁴.

Нестандартність ухваленої резолюції полягала у тому, що вона фактично не вписувалася у негласно встановлене ПУ РСЧА правило: критикувати вище керівництво можна лише з благословення самого керівництва і лише у межах ним же дозволеного. Крім того, тон резолюції ВПАТ явно не узгоджувався з встановленою практикою обов’язкової констатації благополучного стану справ в армії, що знову-таки ставило під сумнів ефективність її керівництва. Останнє виглядало особливо важливим для очолюваної К.Ворошиловим “партії краскомів”, яка завдяки вірному служінню Й.Сталіну усе більше затверджувалася в цей період, проте якій усе ще протистояла “партія воєнспеців” на чолі з М.Тухачевським.

Раптова “хвороба” частини вищого політичного складу РСЧА стала набувати ознак епідемії, коли позицію ВПАТ майже демонстративно підтримала частина вищого політичного складу Білоруської військової округи. У травні ПУ БВО надіслало до ПУ РСЧА “крамольний” за своїм змістом “Інформаційний бюлетень” про стан військ округи, в якому була проігнорована загальноприйнята при підготовці такого роду документів формула про “високий морально-політичний стан військ” та “негативні політичні настрої з боку окремих військовослужбовців”. *“В останні місяці у настроях червоноармійців, – вказувалося в бюлетені, – одне з важливіших місць посідали селянські настрої, пов’язані з заходами партії і радянської влади на селі. Настрої села, викликані хлібозаготівлями, самообкладанням та ін. – головним чином, негативні настрої”*. Констатувалося, що політоргани *“... стали перед фактом надмірно масового поширення цих негативних настроїв серед червоноармійців...”*, а також і те, що у політичних настроях військово-службовців округи явно проглядалися “хворобливі і небезпечні риси, що вимагали великої уваги і обережності з боку парторганізацій, політапарату і політорганів...”, що такого роду настрої були здатні *“впливати на навчальну роботу червоноармійця, його політико-моральний стан і боєздатність частини”* (Виділення курсивом наше. – Авт.). Зовсім непривабливим виглядав і підсумок, що його робили укладачі “Інформаційного бюлетеню”, наполягаючи на тому, що “у зв’язку з хлібозаготівельною кампанією у частинах посилювалися прояви ознак класової боротьби”⁵.

23 травня 1928 р. учасники наради вищого політичного складу БВО, обговоривши доповідь “Підсумки зимової роботи і завдання на літній період”, ухвалили резолюцію, яка не лише відверто солідаризувалася з вищезазначеною резолюцією ВПАТ, але й конкретизувала деякі її положення. Перший пункт білоруської резолюції наголошував на “політичному розшаруванні червоноармійської маси внаслідок загострення класової боротьби на селі” та вказував на масовий характер негативних настроїв у казармі, їх “очевидний вплив на навчання, політичний стан і боєздатність частин”. Вбачаючи причини цього у послабленні ролі політапарату, відриві частини комскладу від червоноармійської маси, проникненні у війська “елементів чужої ідеології”, практиці переслідування “критиків казенного благополуччя і казенного оптимізму у всіх сферах армійського життя”, учасники наради закликали вжити заходів для оздоровлення атмосфери в армії. Вони також протестували проти заборони на ознайомлення політапарату з резолюцією ВПАТ, як це було зроблено до цього часу в Українській військовій окрузі⁶.

Зміст резолюції БВО спричинив шаленство А.Бубнова. Про це свідчили, зокрема, зроблені на тексті документу власноруч начальником ПУ РСЧА вкрай емоційні зауваження на кшталт: “Поставили за мету наговорювати на себе до втрати розуму – ось що це таке!”, “Так! Здорово! І усе в одну кашу!”, “Безглуздість цих формулювань очевидна для кожної людини, що у своєму розумі і пам’яті”, “Безвідповідальний наклеп. Страхітливе звальювання до купи усього, що тільки можна набрехати на армію” і т. ін. Абсолютно закономірним був і висновок А.Бубнова: “Треба відмінити цю резолюцію, як таку, що вносить розбрат і розклад в РСЧА”⁷. Негайно наказом ПУ РСЧА резолюція БВО була відмінена⁸. Відповідно за розпорядженням командування ряду округ обидві “крамольні резолюції” були негласно заборонені для читання та обговорення. Однак, незважаючи на такі перестороги, зміст документів став відомим, принаймні вузькому колу вищих армійських політпрацівників. Серед цих останніх виявилися й ті, чиї настрої були вповні співзвучні білорусько-толмачовським. Як з’ясувалося пізніше, деякі з політпрацівників Української військової округи, поділяючи занепокоєння своїх колег, розпочали активне листування з Мінськом⁹.

Формування “білорусько-толмачовського угруповання” в РСЧА і цілком реальна загроза приєднання до нього однодумців з інших військових округ, стурбували військово-політичне керівництво. Для Й.Сталіна, який шляхом колосального тиску на селянство сподівався подолати виниклу в країні на зламі 1927-1928 рр. хлібозаготівельну кризу, поява чергової, до того ж репрезентованої поважними

військовими комісарами опозиції, а також мусування ними чуток про різке погіршення “політичного клімату” у війську внаслідок здійснюваних владою аграрних заходів, були вкрай недоречними, оскільки “лили воду на млин” ще не знищених опонентів всередині ВКП(б). Вони так само наполягали на згубності для країни проголошеного сталінським керівництвом “нового аграрного курсу”.

25-27 червня 1928 р. у Москві відбулося розширене засідання РВР СРСР і представників реввійськрад військових округ, на обговорення яких були винесені проблеми формування нової “внутріармійської опозиції” та оцінки морально-політичного стану РСЧА¹⁰.

Хід наради засвідчив прагнення К.Ворошилова та його оточення мінімізувати окреслені “білорусько-толмачевським угрупованням” загрози. Це впливало з удавано оптимістичного тону виступу наркома, який одразу ж запевнив присутніх: “Товариші, я повинен, по-перше, заявити, що в армії нема нічого катастрофічного або навіть загрозливого, що могло б вселяти законну тривогу партії і, особливо, нам, які здійснюють безпосереднє керівництво збройними силами в центрі і на місцях”¹¹. Нарком також поспішив наголосити на несерйозності претензій бунтівної частини вищого політскладу, яка, мовляв, “всю увагу загострила на негативних моментах, з яких багато носять виключно приватний характер”¹². Майже по-батьківські покартав опозиціонерів К.Ворошилов і в своєму заключному слові. Зазначивши, що видані ВПАТ і БВО резолюції “справили вплив на психіку, настрої начальства”, він водночас заявив: “Я вважаю, що серед цих товаришів 99%, якщо не усі 100% – прекрасні хлопці. Але багато з них помиляються, багато хто припустив велику дурість, відмовившись виправити свої помилки”¹³.

А головною під час наради РВР стала майже двохгодинна доповідь начальника ПУ РСЧА про морально-політичний стан військ. Хоча вона не стенографувалася і не протоколювалася¹⁴, можна здогадатися, що А.Бубнов викладав присутнім своє бачення армійських проблем, виходячи з виробленої сталінським оточенням формули “на загал в армії усе прекрасно, хоча є певні проблеми несуттєвого характеру”.

Із співповіддю на нараді виступав представник ОДПУ Г.Ягода. Він зосередив увагу на встановленому чекістами прямому зв’язку між погіршенням політичного клімату в країні та активізацією діяльності “еміграційної контрреволюції, що робить ставку на підготовку виступу на терені СРСР під час війни”¹⁵. Особливу активність у цьому відношенні виявляв, за інформацією Г.Ягоди, еміграційний уряд УНР на чолі з П.Левицьким, який начебто працював у тісному зв’язку з 2-м відділом польського Генерального штабу. Виходячи з цього, голова

ОДПУ ставив завдання посиленого виявлення “петлюрівців” у Червоній армії – насамперед у територіальних з’єднаннях, політична нестійкість особового складу яких чекістів особливо турбувала¹⁶. “Кажучи про терчастини, – заявив Г.Ягода, – треба відзначити, що наразі абсолютно очевидно, що так звані “селянські настрої”, особливо у кавалерійських терчастинах і національних, зокрема в українізованих, значно сильніше і більш різко проявилися, ніж у кадрових частинах”¹⁷.

Обговорення доповідей учасниками засідання РВР виявило розбіжності в оцінках частиною командного складу і політапарату морально-політичного стану військ, причому ці розбіжності у поглядах дивним чином “наклалися” на проблеми, пов’язані з особистим суперництвом різних груп у керівництві РСЧА. Так, на нараді розгорнулася гостра полеміка між командувачем УВО Й.Якіром та щойно призначеним начальником ПУ УВО Гричмановим. Перший, демонструючи відданість “групі Ворошилова”, наполягав на тому, що “жодного сповзання армії вниз немає”, і на підтвердження своєї оптимістичної позиції наводив певно застарілі дані про перлюстрацію 135 тис. листів, надісланих до РСЧА, з яких негативними були лише 5,3%¹⁸. Натомість Гричманов змальовував тривожну картину стану справ у найбільшій з округ. Він говорив про домінування селянських настроїв у казармі, різке зростання колективних виступів червоноармійців (протягом 1927 р. 11 “колективок” і 9 випадків масового незадоволення, з початку 1928 р. – відповідно 37 та 17), про невідповідність і нездатність політапарату до роботи за нових умов, про серйозні тертя між командним і політичним складом. Окремо Гричманов торкнувся проблеми селянських листів, вказавши, що поширену в минулому тезу про селянський союз у листах тепер заступили заклики до повстання проти радянської влади¹⁹. Начальника ПУ УВО підтримав представник ДПУ Ольський, який фактично спростував дані Й.Якіром райдужні характеристики, навівши натомість діаметрально протилежні результати перлюстрації кореспонденції (з 3 тис. надісланих до частини УВО під час травневого 1928 р. призову листів позитивних за змістом виявилось лише 70). Він також окреслив як велику проблему вкрай низький відсоток робітництва у ряді з’єднань УВО і зробив застереження відносно небезпеки “недооцінювання куркульського впливу” в Україні, який міг зростати і далі²⁰.

Дієвого обговорення морально-політичного стану РСЧА на нараді по суті не відбулося. Критичні виступи частини політапарату і комскладу “партією К.Ворошилова” сприймалися як образи особистого характеру. Не вдалося уникнути і дріб’язкових сварок, що відбивали протистояння між армійськими кланами.

В решті-решт, учасники наради схвалили текст постанови РВР “Про політико-моральний стан Червоної армії”, яка засвідчувала міцність позиції “партії К.Ворошилова”, а головне – рішучу готовність сталінського керівництва подолати кризу в армії силовим шляхом – насамперед за рахунок приборкання “панічних настроїв” командно-політичного складу та вилучення з частин політично неблагонадійних, “соціально-чужих елементів”. “Необхідно зі всією рішучістю підкреслити, що загальний політико-моральний стан Червоної армії продовжує залишатися здоровим і політично міцним, – зазначалося в документі. – Одночасно з цим має бути відзначено розширення негативних явищ у області політико-морального стану армії. Взяті самі по собі ці явища ні в якому разі не являють собою якусь серйозну небезпеку для політичної міцності та боєздатності Червоної армії... Нинішні селянські настрої в казармі характерні не тільки своєю гостротою, але і тим, що вони будуть мати більш чи менш тривалий характер, бо у теперішній час ми вступили у такий період, котрий характеризується посиленням нашого наступу на приватнокапіталістичні елементи в селі (натиск на куркуля, збільшення сільськогосподарського податку та ін.), іще більш рішучого витіснення їх з економіки країни (колективізація селянського господарства, радгоспи та ін.) та пов’язаним з цим підвищенням активності ворожих пролетарській диктатурі класів і груп населення в обстановці неминучих ускладнень поточного періоду”²¹.

Постанова містила ряд конкретних рекомендацій для покращення “політичного забезпечення комплектування армії, а також підбору і виховання кадрів молодшого начскладу”: по-перше, пропонувала розпочати “вилучення з армії класово-чужих і соціально-небезпечних елементів (дітей попів, колишніх жандармів, поліцейських) з тим, аби не допускати їх подальшого просочування в армію”; по-друге, рекомендувала проводити комплектування територіальної кінноти, територіальних стрілецьких частин у районах, “де міцні куркульські елементи”, із забезпеченням “переважного впливу батрацько-бідняцького ядра”. Для цього належало збільшити представництво бідняків серед кіннотників-терармійців, зокрема і шляхом видачі пільгових позик незаможним селянам для купівлі коней. Крім того, йшлося про встановлення наступних соціальних квот при комплектуванні полкових шкіл: робітництво – 30%, батрацько-бідняцькі прошарки – близько 50% при обов’язковому збільшенні кількості партійців і комсомольців. Допомогти створенню такого “соціального обличчя” мало й розширення практики комплектування полкових шкіл за екстериторіальним принципом²². Окремий пункт постанови стосувався учасників “білорусько-толмачовського угруповання”, критичний виступ яких,

особливо в частині зроблених узагальнень, таврувався як “політично шкідливий”²³.

Певно з міркувань політичної доцільності кампанія публічного шельмування “білорусько-толмачовського угруповання” одразу ж після розширеної наради РВР СРСР в округах не розпочалася, а була відкладена до кінця 1928 року. Натомість визначена резолюцією наради стратегія “оздоровлення” особового складу РСЧА стала реалізовуватися негайно. Перші дієві кроки у цьому напрямі були вжиті уже під час чергового звільнення військовослужбовців і призову новобранців, який згідно з наказом РВР СРСР від 13 липня 1928 р. проводився у період з 1 вересня до 1 листопада²⁴.

Відповідно до цілком таємних директив наркомвоєнмора К.Ворошилова № 6548/сс “Про посилення класового відбору при проведенні призову в армію” та РВР СРСР від 16 липня 1928 р. “Про вилучення з армії соціально-чужих елементів”²⁵ заходи, спрямовані на підвищення політичної благонадійності війська мали застосовуватися як по відношенню до новобранців, так і тих, хто вже перебував на дійсній військовій службі. Передбачена директивами новація, що її військово-політичне керівництво країни мало намір ретельно приховувати від трудящих мас, полягала в тому, що тепер служити в Робітничо-селянській не дозволялося не лише “дітям попів, колишніх жандармів, поліції”, “елементам явно куркульським, рідні яких позбавлені виборчих прав” і т. ін., але і тим, хто, маючи “правильне соціальне походження”, водночас встиг “зарекомендувати себе з різко негативної сторони по службі – головним чином, стосовно впливу на оточення”²⁶. Тут слід нагадати про те, що за введеним у дію 1 жовтня 1925 р. “Законом про обов’язкову військову службу” оборона Союзу СРСР зі зброєю руках покладалася лише на трудящих, натомість “нетрудовим елементам” належало або сплачувати спеціально встановлений військовий податок, або відбувати службу у так званому “тиловому ополченні”²⁷. Тож сенс вищезазначених директив полягав – з одного боку, у намірах “вичистити” армію від тих, хто з метою пристосування до специфічних умов життя в країні диктатури пролетаріату просто приховував своє “непривабливе” соціальне походження, а з іншого – у негласному поширенні політичних обмежень при вступі до армії на всі категорії “трудового населення” та висуванні у якості пріоритету при призові до армії фактору політичної благонадійності. Рішення не допускати в армію і одночасно “витрусити” з неї найбільш активних, насамперед наділених організаційними здібностями нелояльних владі осіб, уже само собою доводило невпевненість сталінського керівництва у сталості своїх позицій у

переважно селянській за складом РСЧА. Це також вказувало на прагнення влади превентивними репресивними діями унеможливити переростання стихійного незадоволення червоноармійської маси в організовані протести.

Фільтрацією новобранців у ході осіннього призову 1928 р. займалися призовні комісії, до складу яких уперше було введено представників місцевих органів ОДПУ. Члени комісії уважно вивчали досьє призовників, перевіряючи наявність на них “компромату”, що його заздалегідь мали надсилати адмінвідділи виконкомів, судові, слідчі і, звичайно, спецоргани²⁸. В Україні під час призову, який проводився у період з 21 вересня до 31 жовтня²⁹, до “тилового ополчення” було зараховано 8759 юнаків (у 1927 р. – 7426). Водночас тих молодих людей, чий моральний облік та політична благонадійність були визнані недостатніми для здобуття червоноармійського статусу, набралось на цілу територіальну дивізію – 11 тис. осіб (3,5% загальної кількості призовників)³⁰. Віднесені до розряду “небажаних для служби в РСЧА за своїми моральними і політичними якостями” потрапляли у скрутне становище: як “трудящі елементи” вони все ж не мали бути зарахованими до тиловиків, водночас у частинах та з’єднаннях УВО їм також місця не було. Утім, влада невдовзі вийшла з такої делікатної ситуації з безсумнівною користю для себе, винайшовши для вищезазначеної категорії призовників новий статус – так званих позавійськовиків, які фактично стали дармовою робочою силою в різних ділянках народного господарства країни.

Паралельно з “чисткою” призовного контингенту інтенсивно перевірявся особовий склад частин та з’єднань УВО на предмет вилучення з них “соціально-чужих” і “політично несвідомих” елементів. Ясна річ, масова чистка зачепила насамперед найбільш проблемні у політичному відношенні територіальні дивізії. У строго таємному порядку військове командування, знову-таки не без допомоги спецорганів, ретельно перевіряло перемінників, вилучаючи тих, хто встиг “засвітитися” у якості “антирадянського активу” під час попередніх зборів. Списки на таких осіб направлялися до губернських і окружних виконкомів, які мали знайти привід для зарахування політично неблагонадійних до тилового ополчення. За представленою у вересні 1928 р. інформацією особого відділу УВО напередодні зборів з 46-ї сд було виключено 200 перемінників, іще 155 “надмірно говірливих” опинилися на обліку особистів як потенційні кандидати на вилучення, з 7-ї сд до і під час зборів було відраховано 291 червоноармійця, з 80-ї сд – 29, іще 31 потрапив на облік спецорганів, з 95-ї вилучили 141 “проблемного перемінника”, з 30-ї – 88, з 100-ї – 71³¹. Операція з вилучення

політично неблагонадійних проводилась як цілком таємна і з неабиякими пересторогами: кожному з вигнанців військове командування повідомляло про його долю персонально, причому в день самого від'їзду, тож шоківані неприємною звісткою молоді люди просто не встигали на це відреагувати – наприклад подати скаргу вищому командуванню. Ця та інші репресивні акції не залишились непоміченими усією червоноармійською масою. Як повідомляли особисти, дехто з бідняків демонстрував задоволення, інші бійці, навпаки, перебували у пригніченому стані, виказуючи побоювання бути відправленими до тилового ополчення³². За неповними даними Воєнної прокуратури Верховного суду СРСР станом на 15 січня 1929 р. з частин і з'єднань РСЧА було вилучено 4029 “соціально-чужих елементів”, у тому числі в УВО – 1039 (спочатку 709 осіб, після додаткової перевірки іще 330) – в основному червоноармійців (97,5%), з селян (91,3%), більшість – саме за політичними мотивами (82,4%)³³. Показово, що на думку Військової прокуратури проведений восени 1928 р. “відсів соціально-чужих елементів” призовними комісіями виявився неповним, хоча у деяких місцях ці останні у пошуку потенційних жертв виявляли навіть більшу “пильність”, ніж окружні виконкоми, чією прерогативою власне й було встановлення соціального статусу тієї чи іншої особи: Білоцерківський ОВК, наприклад, підготував списки на 322 “позбавленця”, у той же час призовна комісія зарахувала до цієї категорії 976 осіб³⁴.

Іще одним засобом радикального поліпшення “соціального обличчя” та політичної благонадійності дислокованих на терені України військ стало різке збільшення поповнення кадрових з'єднань УВО призовниками з інших, насамперед російських регіонів. Загалом у ході осіннього 1928 р. призову в кадрові частини і з'єднання УВО прибули 20967 червоноармійців з різних регіонів СРСР. Основна маса – з Приволзької (9193 осіб), Московської (7740 осіб), Ленінградської (1609 осіб) та інших військових округ. Відповідно 17421 новобранців – уродженців України були відправлені для проходження військової служби поза межі республіки: найбільше їх – 5337 осіб потрапило до Кавказької Червоної армії, 3221 – до Середньо-Азійської, 3125 – до Ленінградської, 2660 – до Білоруської, 2270 – до Північно-Кавказької, 498 – до Московської, 300 – до Сибірської та ін. військових округ³⁵.

Зазначимо, що і в попередні роки комплектування кадрових частин так само проводилося на екстериторіальній основі, однак робилося це переважно за рахунок внутріокружних ресурсів. Щодо міжокружних перевезень, то така витратна у фінансовому відношенні практика використовувалася переважно для укомплектування спеціальних частин, військ ОДПУ та Морського флоту. УВО як найбільша в

СРСР військова округа, не мала дефіциту людських ресурсів не тільки для поповнення кадрових, стрілецьких та кавалерійських, але й навіть спеціальних з'єднань. Тож різке розширення екстериторіального принципу комплектування особового складу частин і з'єднань УВО було вмотивоване насамперед військово-політичними причинами – насамперед прагненням сталінського керівництва посилити “благонадійним елементом” війська, розташовані у такому вкрай важливому в стратегічному відношенні та водночас неспокійному регіоні, як Україна.

Практика використання у політичних цілях системи ротації військових кадрів була добре відпрацьована іще з часів Російської імперії. Тепер же, під прикриттям тези про “доцільність з військової точки зору” вона почала усе ширше застосовуватися і в СРСР. З одного боку – це дозволяло відправляти у “політичний карантин” значні маси потенційно нелояльних молодих людей, які, відірвані від рідного ґрунту, у незвичній новій обстановці значною мірою позбавлялися можливості створювати неприємності для влади. З іншого боку – це забезпечувало постійну присутність у неспокійних регіонах інонаціональних військових контингентів, для яких вкрай болючі проблеми місцевого населення об'єктивно були чужі, і яких у разі потреби було зручніше використовувати для проведення силових акцій. Перекидання в Україну значної кількості поповнення з інших військових округ мало, за розрахунками військово-політичного керівництва, крім усього іншого суттєво підвищити в дислокованих на українському терені дивізіях частки “апріорі благонадійних” соціальних прошарків – пролетарів, батрацтва та бідняцтва. Почасти вжиті у цьому напрямі заходи дали результати: зокрема у порівнянні з призовниками 1905 р. н. відсоток робітництва у складі поповнення 1906 р. н. (41899 осіб) збільшився з 18,8% до 23,7%, членів ВКП(б) з 3,4% до 4,4%, комсомольців з 9,8% до 14,4%. Вповні логічним стало й різке зменшення кількості етнічних українців з 69,9% до 51,7% та зростання відсотку етнічних росіян з 20,6% до 34,2%³⁶. Що стосується власне селянської частини поповнення 1906 р. н., то тут зміни виявилися не дуже помітними: складаючи переважну більшість новобранців (71,8%), червоноармійці-селяни ділилися приблизно наполовину: батраки та бідняцтво відповідно 6,6% та 46,3%, середняки та заможні – відповідно 42,6% та 4,5%³⁷. Певні зміни відбулися також на рівні комплектації полкових шкіл. Запровадження нових норм соціального відбору забезпечило різке зростання відсотку робітництва серед майбутніх молодших командирів. І хоча до встановленої РВР СРСР “робітничої норми” у 30% половина українських дивізій не дотягнула, зміни, що у цьому відношенні відбулися, все ж були радикальними. Так, у 80-й сд

відсоток робітництва серед курсантів сягнув 74,0%, у 23-й сд – 54,5%, 25-й – 45,4%, у 46-й сд – 41,7%, у 99-й сд – 33,9%. Дещо меншими, однак так само значними, виявилися показники у 100-й сд – 28,0%, 7-й сд – 25,9%, 75-й сд – 26,1%, 96-й сд – 3,8%, 95-й сд – 29,4%³⁸.

Наприкінці жовтня, тобто через чотири місяці після червневої 1928 р. наради РВР СРСР, почала нарешті розгортатися й кампанія публічного шельмування учасників “білорусько-толмачовського угруповання”. Особливістю кампанії стало те, що у центрі уваги армійської партійної спільноти опинилися зовсім не ті проблеми, що до них намагалися привернути увагу опозиціонери. Головний акцент офіційних звинувачень “внутріармійської опозиції” був перенесений на критику начебто виявленого нею повного нерозуміння важливості переведення армії на принцип єдиноначалля. Натомість за межі публічного дискутування були винесені порушені у резолюціях ВПАТ і БВО питання про прямий зв’язок між новим аграрним курсом і погіршенням морально-психологічного стану військ, про масовість негативних політичних проявів та їхній вплив на боєздатність РСЧА, про неспроможність політ складу опанувати ситуацією у військах. Ці болючі проблеми, які вочевидь і спонукали “високоідейних і безкомпромісних армійських комуністів” заявити про себе у повний голос, були закриті для обговорення завдяки “спущеній з гори” офіційній тезі про “безперечно високий морально-політичний стан Червоної армії” та незначність і природність існування в ній “негативних селянських настроїв”.

23 жовтня 1928 р. відбулися збори партійного активу Московської залого, на яких з доповіддю “Чергові завдання армійських парторганізацій” виступив А.Бубнов³⁹. Показово, що у чітко сформульованих начальником ПУ РСЧА десяти завданнях партійних осередків лише передостанній, дев’ятий пункт згадував про необхідність “врахування червоноармійських настроїв селянських”. Своєрідною інтригою у доповіді А.Бубнова стало окреслення “чотирьох ухилів від правильної партійної лінії”, один з яких – “перебільшення хиб, піддавання паніці, недооцінка сил та витривалості політично-морального стану Червоної армії” – явно натякав на “гріхи” “білорусько-толмачевського угруповання”, хоча прямо про нього, принаймні судячи за газетним викладом доповіді, А.Бубнов не обмовився жодним словом.

Тижнем пізніше, 30 жовтня 1928 р. з’явилася постанова ЦК ВКП(б) “Про політико-моральний стан Червоної армії”, в якій так само не згадувалося “білорусько-толмачевське угруповання”, проте містився натяк на його існування. Повідомляючи, що “за останній рік мали місце тертя серед командно-політичного складу”, постанова наголошувала

на категоричній неприпустимості подібних явищ у Червоній армії як “вкрай шкідливих для її боєздатності” і вимагала від політorganів, партійних організацій та партійного начскладу “посилити роботу з виховання Червоної армії, її командного і червоноармійського складу у дусі беззавітної відданості Радянській владі”⁴⁰. Останнє, власне кажучи, і стало командою для організованого цькування на місцях “внутриармійської опозиції”.

За зрозумілих причин однією з перших засудила виступ опозиції внутріпукорівська нарада БВО, що відбулася у Мінську 21 листопада 1928 р.⁴¹ Двома днями пізніше, 23 листопада у Харкові зібралася нарада вищого політичного складу УВО. Її учасники одностайно схвалили резолюцію “Про підсумки роботи та завдання на зимовий період”, яка констатувала “єдність та ідеологічну стійкість парторганізації округи, що визначалась у рішучій боротьбі проти всяких ухилів від генеральної лінії партії (ліквідація троцькістської опозиції) і особливо проти опортуністичних хитань та вагань окремих елементів”, “цілковиту політичну стійкість армії за наявності підвищення в ній керівної ролі партії”, “...підвищення всіх елементів, що становлять боєздатність червоної армії” і т. ін.⁴² Хоча у тексті резолюції не йшлося про резолюції ВПАТ і БВО, з неї прямо випливало те, що прихильники опозиції – ті “окремі елементи”, хто виявляв “опортуністичні хитання та вагання”, все ж існували і в УВО. Хто саме міг бути серед цих останніх почасти стало відомо після появи у центральній військовій пресі листів з каяттям ряду політпрацівників – як от публікації 24 листопада 1928 р. у газеті “Красная звезда” листа на ім’я А.Бубнова вже колишнього на той час начальника поспецу Київського гарнізону Семенова⁴³.

Протягом грудня 1928 – у січні 1929 р. в округах були скликані спочатку дивізійні, а потім і окружні конференції, яким належало публічно засвідчити єдність армійських парторганізацій та висловитися з приводу “білорусько-толмачовського угруповання”. Делікатність ситуації полягала у тому, що для абсолютної більшості рядових партійців інформація про “внутриармійську опозицію” в РСЧА стала несподіваною новиною, крім того зміст виданих опозиціонерами “антипартійних документів, що завдали значної шкоди армії” як був, так і залишився невідомим. Ці дрібниці, ясна річ, не завадили армійській партійній громадськості рішуче засудити виступ опозиціонерів.

Протягом усього грудня окружна газета “Червона армія” невтомно друкувала майже однотипні за своїм змістом резолюції партійних зборів з’єднань Української військової округи. Їх учасники запевняли у своїй відданості ідеї єдності армійської парторганізації і водночас засуджували виступ опозиціонерів, деінде відмежовуючись від нього.

“Взірцевою” у цьому відношенні була VII-а партконференція 23-ї сд і спецчастин Харківської залоги, що відбулася в українській столиці 11 грудня 1928 р. Прибулий на збори партійців новопризначений начальник ПУ УВО Г.Ястребов з одного боку – говорив присутнім про те, що “червоноармійська маса підтримує цілком політику партії”, що існуючі в армії настрої невдоволення пов’язані лише з такими вадами, як погана їжа, бюрократизм, перекручення дисциплінарної політики і т. ін., проте з іншого боку – виразно запевняв: “... Хворобливі внутріармійські настрої, що їх виявили окремі товариші на підставі деяких вад армії, зустріли рішучу відсіч з боку усієї партійної організації”⁴⁴. Так само начальник політвідділу 23-ї сд і спецчастин Харківської залоги Смирнов у своєму виступі натякнув на виявлені у Харківській залозі “хитання та помилки в справах внутріармійського будівництва”, однак тут же заявив про “рішуче засудження їх усією партійною масою”⁴⁵. Виключенням із загального правила стала VII-а партійна конференція 3-ї Бессарабської кавалерійської дивізії, де начальник політвідділу Мустафін, вповні в офіційному дусі розтлумачивши партійцям “коріння” опозиції – раптово дозволив собі нечувану сміливість, заявивши, що хоча у БВО і “мав місце невеличкий політичний бунт”, все ж ухвалена там резолюція “об’єктивно принесла користь в обговоренні армійських труднощів”. Дізнавшись про цей крамольний вчинок, начальник ПУ РСЧА 15 грудня 1928 р. надіслав А.Бубнову доповідну записку, запропонувавши “негайно вжити організаційних заходів” до винуватця⁴⁶.

Підсумковим у кампанії засудження УВО “внутріармійської опозиції” стало проведення у Харкові 18-23 грудня 1928 р. окружної партконференції. Для участі в ній з Москви прибув начальник ПУ РСЧА А.Бубнов. “Обпікшись” протягом року кілька разів на “недостатньо чіткій” лінії поведінки начальників ПУ УВО, репрезентоване “групою Ворошилова” вище військово-політичне керівництво у такий спосіб явно намагалося продемонструвати міцність своїх позицій у найбільшій з військових округ. Не виключено однак і те, що особиста присутність А.Бубнова мала також гарантувати Москві проведення харківського зібрання без “сюрпризів”, у “цілком потрібному дусі”.

Оцінкам “внутріармійської опозиції” було присвячено третій розділ доповіді А.Бубнова, що мав красномовну назву “За непохитну єдність командних кадрів. Однодушне засудження помилок товаришів з БВО та Толмачівки”⁴⁷. Однак, судячи по всьому, наведені доповідачем скупі відомості про опозиційний виступ частини вищого політичного складу ВПАТ і БВО попервах не задовольнили присутніх. Тож, довелося начальнику ПУ РСЧА іще раз звернутися до цієї теми у своєму кінцевому слові і більш докладно розповісти про “резолюції БВО і

Толмачевки та їх шкідливість”⁴⁸. Як видно з газетних повідомлень, під час дискусії, що розгорнулася довкола теми про “військову опозицію”, промовці наполягали на “неприпустимості групової боротьби в армії, що її провадили окремі робітники”, “вимагали вжити найрішучих і сурових заходів, аж до виключення з партії всіх тих, хто силкується підірвати єдність армійських лав”⁴⁹. Цілком прогнозованою відтак стала одногослосно схвалена резолюція окружної партійної конференції УВО, яка “зі всією рішучістю” засуджувала резолюції ВПАТ і БВО, “як антипартійні документи, що принесли значну шкоду армії”, висловлювала повну підтримку партійній лінії, визначеній у постанові ЦК ВКП(б) від 30 жовтня 1928 р. та вимагала жорсткої розправи над опозиціонерами у формі звільнення їх з лав РСЧА та заборони обіймати у подальшому керівні партійні посади⁵⁰. Наполягали “партійні маси” і на негайній “чистці” складу ВПАТ (збори партколективу ВПАТ відбулися 5 січня 1929 р.; їх учасники одногослосно ухвалили резолюцію, що засуджувала “песимістичну оцінку стану армії, дану частиною політскладу, і відверті виступи останньої проти політики армійського керівництва”, називаючи їх “вираженням паніки перед труднощами армійського будівництва”⁵¹).

Як годиться, слідом за партійною у Харкові 17-21 лютого 1929 р. відбулася й окружна комсомольська конференція, учасникам якої було запропоновано сказати і своє вагоме слово про “внутріпартійну опозицію”⁵². За дорученням ПУ РСЧА з доповіддю про “розкладницьку, шкідливу для армії та партії роботу” перед комсомольцями виступив Г.Ястребов. Він розповів, що “...так звана опозиція, вся та буза, що її проводили деякі товариші, впливає з усіх труднощів, які стали [...] у зв’язку з переходом до єдиноначалля [...]”, що опозиціонери “запевняли, начебто в армії знижується роль партапарату, знижується роль парторганізації, що начальницький склад відірвався від червоноармійської маси, що він перероджується і т. ін...”⁵³. Показова дискусія, що розгорнулася після доповіді начальника ПУ УВО, як на те й слідувало сподіватися продемонструвала одностайну солідарність “комсомольської маси” у засудженні опозиції. З характерною заявою виступив, зокрема, представник 100-ї сд Глущенко: “... Ми підтримуємо наші політичні органи, що жорстоко борються з усіма опозиційними вилазками. Ми пропонуємо й надалі проводити таку саму жорстоку боротьбу з усіма ухилами, що скеровані на збочення нашої партії з ленінського шляху”⁵⁴.

Формально підвести ризику під кампанією публічного шельмування “внутріармійської опозиції” мала видана ЦК ВКП(б) 25 лютого 1929 р. постанова “Про командний і політичний склад РСЧА”. “... Коливання і

політичні помилки частини вищого політскладу, що мали місце у минулому році і знайшли своє найбільш яскраве відбиття в резолюції частини вищого політ складу БВО і в резолюції ВПАТу, – зазначалося в ній, – у теперішній час рішуче засуджені не тільки всіма армійськими партійними організаціями і військовими конференціями, що тільки завершилися, але і майже всіма політпрацівниками, які брали ту чи іншу участь у внутріармійській опозиції 1928 р. Цим іще раз повною мірою доводиться, що Червона армія має в теперішній час вповні партійно витримані і ідеологічно міцні кадри політскладу”⁵⁵.

Зауважимо, що до виходу вищезазначеної постанови більшість учасників опозиції дійсно встигла публічно визнати свої “помилки”. Однак опубліковані на шпальтах преси каяття членів “білорусько-толмачевського угруповання” та виявлених у ряді округ їх однодумців, аж ніяк не полегшили їх покарання. Усього за участь у “внутріармійській опозиції” було притягнуто до відповідальності 73 осіб, у тому числі 14 з Української військової округи. Абсолютну більшість серед цих останніх (13 осіб) складали політпрацівники, двоє з яких мали іще дореволюційний партійний стаж, а інші 11 – вели його з періоду громадянських воєн 1917-1920 рр. Практично всі опозиціонери (12 осіб) з того самого часу служили у Червоній армії, а отже мали всі підстави відносити себе до найбільш авторитетних кіл радянської військової еліти⁵⁶. Занепокоєність сталінського керівництва можливістю “визрівання” армійської опозиції, зокрема в Україні, обумовила також і те, що фактично за півроку тут було змінено трьох начальників політуправління округи. Коли у грудні 1928 р. на партконференції МВО К.Ворошилова попросили прояснити цю ситуацію, він ухильно послався на “деякі тактичні помилки при проведенні правильної по суті політичної лінії” відкликаного влітку з України Дегтярьова, та “недостатньо чітке, ясне проведення лінії ПУР і РВР з основних питань військового будівництва” його наступника – Гричманова⁵⁷.

Те, що по суті безневинні спроби армійських комуністів високого рангу поставити на обговорення животрепетні проблеми негативного морально-політичного стану армії та неспроможності політапарату за цих умов дієво впливати на свідомість червоноармійців були рішуче припинені ЦК ВКП(б), не залишало сумнівів відносно твердих намірів сталінського керівництва не миритися з найменшими виявами нелояльності в армії. Жорстка розправа “групи Ворошилова” з “політпрацівниками-панікерами”, а також розгортання на практиці стратегії активного вилучення з армії “соціально-чужих елементів” та потенційно нелояльних радянській владі “трудових елементів” поряд із розширенням екстериторіального принципу комплектування війська та

встановленням соціальних квот при зарахуванні до шкіл підготовки молодшого комскладу засвідчувало сподівання сталінського керівництва подолати наростаючу кризу в Червоній армії не стільки методами поліпшення агітаційно-пропагандистського впливу, скільки репресивно-каральними та адміністративно-організаційними заходами.

-
- ¹ Красная армия и коллективизация деревни в СССР (1928-1933 гг). Составители А.Романо и Н.Тархова. – Наполи / Napoli, 1996. – [538 с.]. – С.76.
 - ² Там само. – С.116, 118.
 - ³ Ворошилов К. Опасность дискуссии в Красной армии // Партийно-политическая работа в Красной армии. – М.–Л., 1927. – С.96.
 - ⁴ Російський державний військовий архів (далі – РДВА). – Ф.9. – Оп.28. – Од. зб. 93. – Арк.1.
 - ⁵ Там само. – Арк.413.
 - ⁶ Там само. – Арк.49.
 - ⁷ Там само. – Арк. 47-51.
 - ⁸ Там само. – Арк.58.
 - ⁹ Там само. – Арк.29.
 - ¹⁰ Там само. – Ф.4. – Оп.18. – Од. зб. 14.
 - ¹¹ Там само. – Арк.3.
 - ¹² Там само. – Арк.5.
 - ¹³ Там само. – Арк.89.
 - ¹⁴ Там само. – Арк.9.
 - ¹⁵ Там само. – Арк.10.
 - ¹⁶ Там само.
 - ¹⁷ Там само. – Арк.13.
 - ¹⁸ Там само. – Арк.16, 68.
 - ¹⁹ Там само. – Арк.50.
 - ²⁰ Там само. – Арк.73.
 - ²¹ Там само. – Ф.33988. – Оп.2. – Од. зб. 682. – Арк.4-5. Скорочений варіант документу опубліковано в кн. Красная армия и коллективизация деревни в СССР – С.122-124.
 - ²² Там само. – Ф.33988. – Оп.2. – Од. зб. 682. – Арк.7.
 - ²³ Там само. – Арк.6.
 - ²⁴ Там само. – Ф.9. – Оп.3. – Од. зб. 405. – Арк.42.
 - ²⁵ Там само. – Арк.6. Текст директиви РВР СРСР № 065652/ сс від 16 липня 1928 р. опубліковано в кн.: Красная армия и коллективизация деревни в СССР (1928-1933 гг). – С.128-130.
 - ²⁶ Красная армия и коллективизация деревни в СССР (1928-1933 гг). – С.128.
 - ²⁷ Закон об обязательной военной службе: постановление ЦИК и СНК СССР от 18 сентября 1925 г. – Ленинград: Издательство “Рабочий Суд”, 1925. – С.9; Свод законов СССР. – 1925. – № 65. – Ст.1.
 - ²⁸ РДВА. – Ф.9. – Оп.3. – Од. зб. 405. – Арк.6.

- ²⁹ 31 липня 1928 р. командувач Української військової округи Й.Якір видав наказ № 167 про призов на дійсну військову службу громадян 1906 року народження у період з 20-25 вересня до 31 жовтня 1928 р. // Червона армія. – 1928. – 5 серпня. Фактично призов розпочався 21 вересня 1928 р. // Червона армія. – 1928. – 21 вересня.
- ³⁰ РДВА. – Ф.9. – Оп.3. – Од. зб. 405. – Арк.40.
- ³¹ Там само. – Ф.25899. – Оп.2. – Од. зб. 430. – Арк.969.
- ³² Там само. – Арк.1028-1029.
- ³³ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах. 1927-1939. Том 1. Май 1927 – ноябрь 1929. – М.: РОССПЭК, 1999. – С.518-525. Дані Військової прокуратури збігаються з інформацією Особливого відділу УВО за вересень 1928 р. Згідно неї після проведеної на місцях “чистки” до окружної комісії надійшли списки на видалення 1039 військовослужбовців (245 червоноармійців і молодших командирів строкової служби 1904 року народження, 18 – надстрокової служби, 776 – 1905 року народження); тоді окружна комісія ухвалила вилучити 718 військовослужбовців 1905 року народження, у тому числі 244 “куркулів”, 140 заможних, 57 середняків, 31 молодих людей, батьки яких у минулому були священнослужителями, 11 – працювали у поліції) Див.: РДВА. – Ф.25899. – Оп.2. – Од. зб. 430. – Арк.969.
- ³⁴ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах. 1927-1939. Том 1. Май 1927 – ноябрь 1929. – С.523.
- ³⁵ РДВА. – Ф.25899. – Оп.1. – Од. зб. 78. – Арк.48. За іншими даними з Приволзької військової округи в Україну прибуло 4253 осіб, 8,58% загальної кількості тамтешніх призовників. Див.: РДВА. – Ф.9. – Оп.3. – Од. зб. – Арк.68.
- ³⁶ Там само. – Оп.28. – Од. зб.134. – Арк.8; Ф.9. – Оп.3. – Од. зб.405. – Арк.16. Більш виразні зміни відбулися у національному складі нового поповнення кадрових частин і з'єднань УВО, де росіяни склали 35,83%, українці – 54,15%, євреї – 4,51%, поляки – 1,5%, татари – 0,9% та ін. Див.: РДВА. – Ф.9. – Оп.3. – Од. зб. 405. – Арк.68.
- ³⁷ Там само. – Оп.28. – Од. зб.134. – Арк.8. За іншими даними ці показники були такими: біднота – 49,5%, середняки – 45,7%, заможні – 4,8%. Див.: Там само. – Оп.3. – Од. зб. 405. – Арк.16.
- ³⁸ Там само. – Оп.28. – Од. зб.115. – Арк.151.
- ³⁹ Бубнов А. Чергові завдання армійських парторганізацій: доповідь начальника ПУР на зборах партактиву Московської залоги 23 жовтня 1928 р. // Червона армія. – 1928. – 4 листопада.
- ⁴⁰ КПСС о вооруженных силах Советского Союза. Сборник документов. 1917-1981 / сост. Н.И.Савинкин, К.М.Боголюбов. – М.: Воениздат, 1981. – [622 с.] – С.248-249.
- ⁴¹ РДВА. – Ф.9. – Оп.28. – Од. зб. 93. – Арк.389.
- ⁴² Червона армія. – 1928. – 23 листопада.

-
- ⁴³ РДВА. – Ф.9. – Оп.28. – Од. зб. 93. – Арк.254.
- ⁴⁴ Червона армія. – 1928. – 13 грудня.
- ⁴⁵ Червона армія. – 1928. – 11 грудня.
- ⁴⁶ РДВА. – Ф.9. – Оп.28. – Од. зб. 93. – Арк.247, 249. ^{24зв,69}
- ⁴⁷ Червона армія. – 1928. – 20 грудня.
- ⁴⁸ Там само. – 21 грудня.
- ⁴⁹ Там само. – 24 грудня.
- ⁵⁰ РДВА. – Ф.9. – Оп.28. – Од. зб. 93. – Арк.293.
- ⁵¹ Там само. – Арк.85.
- ⁵² Г.Г.Ястребов. Опануйте по-справжньому ваше майбутнє: виступ начальника ПУ УВО на окружній конференції УВО 17 лютого 1928 р. // Червона армія. – 1929. – 17 лютого.
- ⁵³ Там само. – 21 лютого.
- ⁵⁴ Там само. – 22 лютого.
- ⁵⁵ КПСС о вооруженных силах Советского Союза. Сборник документов. 1917-1981. – С.253-257.
- ⁵⁶ РДВА. – Ф.9. – Оп.28. – Од. зб. 93. – Арк.309.
- ⁵⁷ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі РДАСПІ). – Ф.74. – Оп.2. – Од. зб. 13. – Арк.215-216. Цікаво відзначити, що в усній відповіді на запитання про сутність “білорусько-толмачевського угруповання”, даній К.Ворошиловим під час УІІІ-ї партконференції МВО, досить виразно прозвучала як одна з головних претензій сталінського військово-політичного керівництва до опозиціонерів – невірне тлумачення ними характеру і розмаху негативних політичних настроїв в казармі. Не вдаючись до деталізації суті змісту резолюції ВПАТ і БВО, наркомвоєнмор все ж пояснював присутнім: “... Ми мали справу з людьми, котрі перестали вірити в силу Червоної армії як знаряддя диктатури пролетаріату... Люди договорилися до того, що, начебто, ми в армії вже маємо політичне розшарування червоноармійської маси, причому це політичне розшарування набуло таких розмірів, що ми з вами не в змозі з ним уже боротися тими засобами, котрі до цього часу були у нашому розпорядженні”. Див.: РДАСПІ. – Ф.74. – Оп.2. – Од. зб. 13. – Арк.202.